

TOLERANȚA CONFESIONALĂ ÎN TRANSILVANIA SEC. XVI-XVII

Dr. Kund Botond GUDOR

*Preot-protopop reformat, istoric, Alba Iulia
gudorbotond@yahoo.com*

Abstract: Confessional Tolerance in 16th- 17th Century Transylvania
The idea of religious tolerance represents a widely debated subject in Romanian and Hungarian historiography, especially in the Transylvanian history schools. It is a luxurious term for those who claim the exclusive paternity of the birth of the idea of tolerance. It is an ambiguous term, a real form without content for historiography which considers a discriminatory application of the idea. The genesis and development of Transylvanian tolerance have crossed a difficult historical path. It was created in the 16th century in order to realize a socio-political *status quo* and mainly a religious one to define the distinct political identity between Muslims and Counter-Reformation. The religious tolerance was built up slowly, influenced by the need of conciliating Transylvanian Catholicism and the Protestant religious fractions, this latter being in the process of building an identity. All this happened with the intention of achieving pacification and internal equilibrium during the period of religious Reformation, with the help of which internal and foreign politics from the Principality could manifest themselves without much turmoil. The study tries to record the political, ethical and socio-religious side of the evolution of tolerance until the end of the 17th century, approaching the genesis of the term from the perspective of the tumultuous history of Transylvanian Reformation. Its moment of highest glory was fulfilled at the Diet of Turda from 1568, that is, the establishment of religious tolerance which remains tributary in the duality of intolerance-tolerance. In accordance with this, the nobiliary religious trends allowed the development of a distinct state identity in the shadow of Islam. However, the confession which was politically dominant did not subordinate itself to the absolutism and autocracy, thus religious intolerance and social afflictions became visible.

Keywords: religious tolerance, Reformation, intolerance, diet, David Francisc

În 2018 se împlinesc 450 de ani de la adoptarea Edictului de Toleranță de la Turda din 1568. Realizare de excelență a reformei protestante din Transilvania, toleranța religioasă, fie și cu imperfecțiunile aplicării acesteia, a protejat Principatul de războaiele religioase sângeroase, care în secolele XVI-XVII-lea au cuprins Europa de Vest. Asemănătoare fiind modelului de toleranță polonez, libertatea religioasă transilvăneană a reprezentat un produs specific al spiritualității reformei transilvănene, aflată într-o situație insulară privită din perspectiva Europeană, dar totodată și exemplară sub aspectul conviețuirii diferitelor denominațiuni religioase¹.

Subiect viu și diferit dezbătut de școlile istoriografice transilvăne-ne, mai ales din prisma apartenenței etno-confesionale, ideea toleranței religioase rămâne un subiect greu epuizabil, adeseori subiectiv, dar și fascinant pentru cariera sa istorică remarcabilă în această parte a Europei². Moment de glorie maximă mai ales pentru protestantismul de origine unitariană, prin momentul consfințirii toleranței religioase la Dieta din Turda din 1568³, discriminatorie pentru ortodoxie, incompletă și aleatorie din punct de vedere al catolicismului: ideea de toleranță reprezintă de fapt un proiect confesionalo-politic complex⁴. Primul de acest gen din Europa, dacă nu rămânem la definițiile lexicografice prin care ideea de toleranță religioasă pornește cu *Act of Tolerance* din Anglia anulului 1689⁵. Umbră de acuza partizanatului în evoluția sa istorică și politică, conceptul în sine poate deveni o metaforă și un vis efemer, al unei realități

1 Subiectul a fost dezbătut și în 2012. Astfel o variantă a acestui studiu a fost publicată în limba engleză. Vezi Gudor Kund Botond, "Confessional Tolerance and Intolerance in 16th-17th Century Transylvania" in *One hundred years since the birth of Emil Turdeanu*, Transilvanian Review, vol. XXI, ed. Ioan Aurel Pop, Ana Dumitran, Jan Nicolae, supliment 1, numărul 2012, pp. 261-291

2 Vezi Ludwig Binder, *Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur mitte des 17. Jahrhunderts*, V. Böhlau, Köln –Wienn, 1976.

3 Distinsul profesor unitarian János Erdő, susține că toleranța religioasă în Transilvania a început cu Ferenc Dávid și confesiunea unitariană. Vezi Erdő János, *Dávid Ferenc és a vallási türelem problematikája*, http://unitarius.lap.hu/erdo_janos_-_tanulmanyok/11254572 (pagina accesată la 12.03.2012)

4 Complexitatea, dar și rezultatele acesteia vezi în *Az erdélyi egyházak együttélésének kérdései a fogarasi vártartományban* în Juhász István, *Hitvallás és türelem*, Kolozsvár 1996, p. 58-59.

5 Benda Kálmán, "Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság", *Erdélyi Múzeum* – vol 56., 1994. caieteles 3-4. și Dr. Tökéczki László, *Vallási türelem a magyar történelemben* (ELTE, Budapest), prelegere, 18 aprilie, 2000 vezi în www.church.lutheran.hu/emeik/tokeczki2.htm

confesionale și politice crude și galopante în drumul căutării unui echilibru social relativ. Fără a diminua meritele iluminismului, susținem teza conform căreia „*Reforma a reprezentat premisa toleranței. Adevărat, scopul său inițial nu a fost acesta.*”⁶ Termen de lux începând cu lexicul umanist, iluminist și mai apoi reformulat în războinicele vremuri ale prezentului, în dorința realizării, dacă nu a unei replici palide a situației edenice, măcar a unui compromis rațional, care arareori încremenea în imovabilitate și rigiditate. Termen flexibil, distins și obligatoriu în realizare idei de tranchilitate și pace socială, protestantismul transilvănean s-a angajat în realizarea unei formule originale a toleranței în vederea creării unui *status quo* necesar în vederea păstrării echilibrului politic pornind de la situația confesională și politică a micului Principat⁷. Acest echilibru era cerut de însuși intoleranța, cu care sistemele constituționale medievale în manifestările lor recuperatoare au devenit la rândul lor vulnerabile și dezzechilibrate. În căutarea acestui echilibru, ideea de toleranță și-a propus regenerarea lacunelor comprehensive și asimilatorii ale noii statalități transilvănene în umbra Islamului. De fapt toleranța confesională, garanța co-existența fracțiunilor protestante și a catolicismului, care aveau de ales între acceptarea tacită a ideii de echilibru, ori pierire pe baricadele disputelor confesionale. Din substratul politic al toleranței religioase, nu putem omite nici percepțiile teologice, care sunt utile chiar și dezbaterilor ecumenice contemporane⁸. Din acest punct de vedere al confruntărilor permanente, ce au precedat și urmat nașterea Reformei, s-a afirmat faptul că: „*Nu putem vorbi în secolul al XVI-lea și al XVII-lea de toleranță, ci numai de fanatism.*”⁹ Oare exclusiv de fanatism?

6 Owen Chadwick, *A reformáció*, ed. Osiris, Budapesta, 1998, p. 385.

7 Pacea internă o vedeau în asigurarea libertății și toleranței religioase, vezi Szilágyi Sándor, *Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae / Erdélyi Országgyűlése Emlékek* (în continuare MCRT), I, Budapesta, 1875, vol. VI. p. 89.

8 Barcza József, *Peregrináció, vallási türelem* în *Tanulmányok Erdély történetéről*, Debrecen, 1988, p. 101.

9 Mályusz Elemér, *Magyarország története a felvilágosodás korában*, ed. Osiris, Budapesta, 2000, p. 69. Cf. Mályusz Elemér, *A Türeلمي rendelet, II. József és a magyar protestantizmus*, ed. Attraktor, Gödöllő, 2006, p. 11. în care politica religioasă a Mariei Tereza a fost pusă în continuarea fanatismului și intoleranței religioase din secolul al XVII-lea.

Fără euforia euristică a descoperirii unicului adevăr: cel al realizării singulare pe continent a aceluia tip de toleranță religioasă¹⁰, prin care reforma religioasă a societății a fost protejată de tulburări majore, întrebarea noastră: cum, de ce și în ce măsură toleranța din secolul al XVI-lea din Transilvania, poate fi considerat model, sau nu? Aceasta rămâne o întrebare, care își caută și astăzi răspunsuri viabile.

Fixarea unor repere extrem de apropiate de gândirea preiluministă, dar apropiate finalității transilvănene a ideii de toleranță au fost exprimate îndeosebi de contele Nicolae Bethlen: „*Toate religiile, confesiunile, superstițiile, sectele, gândurile, schismele, ereziile și toate acelea care se pot denumi altfel decât acestea sunt și vor fi date de Dumnezeu și fiecare își propune ca obiectiv și țel pe Dumnezeu, îl va preamări și, ca urmare, își va găsi fericirea. Atât scopul, cât și sfârșitul este bun, dar în aceasta greșesc toți, și aceia care țin Sfânta Scriptură în mâini, numindu-i pe unii romani, augustani, helveci, greci și pe limba noastră ungurească papistași, luterani, calvini și de religie grecească (în Transilvania îi putem enumera și pe unitarieni), când de fapt fiecare se numește creștin, fiindcă nici nu este altă religie sau credință decât cea creștină, despre care ne-a învățat Hristos, atât cât a fost în trup cât și după ce s-a înălțat la ceruri, mai apoi prin Sfântul Duh și Apostoli.*”¹¹ Cu siguranță puține au fost vocile care s-au pronunțat în acest fel despre o problemă atât de delicată, nu numai în Transilvania secolelor XVI-XVII, ci în întreaga istorie religioasă a omenirii. Faptul că asemenea gânduri au fost notate de un ardelean, într-o vreme în care absolutismul calvin princiaro-episcopal își trăia ultimele momente din epoca de glorie, este o mărturie vie asupra interesului și atitudinii nobilimii față de diversitatea confesională a Principatului. Neutralitatea și universalismul creștin profesat de contele reformat Nicolae Bethlen nu s-au distanțat în esență de ceea ce legislativul transilvănean a promovat în problema religioasă: „*Credința este darul lui Dumnezeu.*”¹² sau „*Religia creștină este una, numai în liturghie și problema sacramentelor sunt diferite.*”¹³ De la nașterea Principatului Transilvănean Autonom și Reforma religioasă, până la realizarea

10 Transilvania este denumit „*tărâmul clasic al libertății confesionale.*” vezi în Pokoly József, *Az Erdélyi Református Egyház története*, I. 1556-1604, Budapest 1904, p. 3.

11 Bethlen Miklós, *Élete leírása magától*, în *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, Budapest, 1980, p. 429-430.

12 MCRT, vol. II, p. 343. Cf. cu cele afirmate de Ștefan Báthory

13 *Ibidem*, vol. I, p. 527.

ideii de toleranță transilvană în variantă bethleniană însă a fost un drum lung. Acest drum a ținut cont de circumstanțe geo-politice, de specificul reformei transilvănene și evoluția acesteia, vizând finalități sociale menite să servească definirea identității de stat între dominația turcească și presiunea politică Habsburgică.

Acest drum anevoios însă s-a raliat și pe acea etică protestantă, prin care între virtuțile creștine invocate, un loc de seamă a ocupat toleranța confesională. Aceasta este personificată de acele „șapte mere de aur” ale virtuților creștine (bunătate sufletească, erudiția, ponderația, toleranța, pietatea, iubirea aproapelui, caritatea) pe care preotul din Sárospatak (Ungaria) Veréczi Ferenc (1607-1660) le-a prezentat în 1647 la catafalcul lui Péter Bethlen de Iktár, ultima personalitate marcantă din familia principelui Gabriel Bethlen: „*Al patrulea măr de aur este toleranța, deci răbdarea cu care putem suporta toate greutățile pricinuite de Dumnezeu, dar îndeosebi suportarea spre slava lui Dumnezeu a tuturor injuriilor, cu care libertatea religiei noastre adevărate este atacată. Iar atunci când datorită păcatelor noastre începem a ne plânge, trebuie să ne revenim, punându-ne degetele pe buzele noastre, spunând cu Iov 39: Odată am spus, dar nu mai grăiesc, pentru că îmi pare rău de ceea ce am zis.*”¹⁴. Aspectele etice exprimate de istoriografia romano-catolicismului față de ideea de toleranță au fost susținute de ideea: „*întotdeauna nivelul toleranței este sugerat de felul cum majoritatea se comportă cu minoritatea confesională.*”¹⁵ Cunoscut fiind flerul apologetic al cardinalului Péter Pázmány, este demn de menționat că și el la rândul lui a schițat etica disputelor teologice, exemplificând adeseori dezbaterea sa antiprotestantă cu idei teologice aparținând lui Jean Calvin¹⁶. Le putem considera, excluzând scopurile sale contrareformatoare și prozelite, chemări la o discuție similară ecumenismului de astăzi. În volumul său *Kalauz* (Călăuza) vorbea despre faptul „*cum trebuie să vorbești cu folos despre lucrurile credinței*”¹⁷. Putem considera percepțele

14 *Temetési pompa*, ed. Szenci Kertész Ábrahám, Oradea 1647, p. 119.

15 Bíró Vencel, *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése (1542-1690)*, Kolozsvár, 1917, p. 77.

16 Szabó Ferenc, *A teológus Pázmány*, Budapest, 1998, p. 296-297.

17 *Ibidem*, p. 296.

exprimate, ca reprezentând un manual de etică și toleranță religioasă¹⁸, similare celor protestante, chiar dacă realitatea arăta altceva. Fiind fixați parametrii etici ai toleranței: răbdarea, suportarea injuriilor altora, tăcerea¹⁹ și comportarea pozitivă față de minoritatea religioasă, aflăm și cauzele intoleranței, ca fiind acuzele exprimate la adresa religiozității și atacurile la adresa ordinii confesionale stabilite prin lege.

Metodele și intențiile regenerării vechilor solidarități confesionale medievale însă au indus repetativ pericolul intoleranței. Aceasta s-a născut din imposibilitatea comprehensiunii noilor raportări la religie și politică, la defazare față de ritmicitatea schimbărilor și dorința de stabilitate în contextul unui sentiment profund de nesiguranță. Intoleranța apărea datorită dificultății față de raportarea față de subiecții sociali – politici – religioși în schimbare. Eliminarea posibilităților de radicalizare a intoleranței a fost un atribut bine exersat al politicii transilvănene, care a preferat ideea unei noi construcții, cea a toleranței. Aspecte majore ale acestei toleranțe transilvănene pot fi considerate unice în Europa sec. XVI-XVII, cu ajutorul cărora cele două modele ale politicii confesionale din Ungaria Habsburgică și Transilvania autonomă puteau fi clar delimitate. Desigur în favoarea Principatului. Prin această idee alteritatea a fost acceptată, și asimilată în sistemele politice capabile să atenueze radicalitatea conflictului social, și în dorința expresă de a tempera-ordona și canaliza acele forțe centripete și centrifuge, care gravitau în jurul ideii de confesiune și politică. Superioritatea numerică a unei confesiuni protestante, chiar dacă însemna implicit putere politică, nu însemna automat și uniformitate. Din acest motiv, afirmația istoriografiei din secolul XIX, potrivit căreia: „*Toleranța, libertatea religioasă este adeseori amintită [...] întotdeauna de minoritatea asuprită, care după dacă a ajuns la putere, a*

18 Pázmány staucează parametrii toleranței în disputa religioasă, ca fiind: 1) blândețe în limbaj față de mireni, lipsa unor injurii, combaterea răstălmăcirilor. 2) Obligarea adversarului protestant să-și argumenteze ideea până la capăt 3) Argumentarea relației dintre Tradiție și Credință spunând: „*Trebuie făcută diferență între cei abătuți de la Biserică și învățătura greșită, pentru că această învățătură o putem urî, dar cel care s-a împiedicat trebuie înconjurat cu cea mai mare iubire.*” Vezi *Ibidem*, 1998, p. 297.

19 Nánási V. Gábor student pelerin al Colegiului din Sárospatak în lucrarea sa: *Lelki tudakozás* din 1675 (Cunoașterea sufletească) vorbește despre predestinare fără a înșira numele aceluia, care s-au împotrivit conceptului calvin, cu motivația să „*nu greșescă față de uniune*”, deci să nu conturbe conviețuirea diferitelor confesiuni din Transilvania. Vezi Nánási V. Gábor, *Lelki tudakozás*, Kolozsvár, 1675.

*promovat aceeași asupraire față de ceilalți.*²⁰ nu poate fi acceptată fără rezerve. În Principat majoritatea este cea care codifica propria-i receptare și conferea libertate religioasă celorlalți chiar împotriva propriilor excese, fie ele de grup, nobiliare exprimate îndeosebi prin ocupări forțate de biserică și convertiri. Ideea de toleranță în Transilvania înseamnă și asamblarea unei noi identități de stat și de grup, prin care evoluția furtunoasă a protestantismului european putea fi ținută sub control regional. Mediată de diete și sinoade, semnala încercarea realizării unei noi solidarități, formule privind existența Principelui – ordonator, și confesiunilor, aflate într-o dinamică a dezvoltării greu de urmărit. Treptele evoluției ideii de toleranță însemnau de fapt realizarea unui nou *status quo* al conviețuirii libere între diferitele denominații protestante. Dacă prima parte a secolului XVI, până în a doua jumătate a secolului al XVII-lea toleranța confesională s-a realizat prin necesitatea căutării unui echilibru interconfesional pe parcursul definirii identității și alterității confesionale, treptele prin care se ordona, realiza și legifera orice modificare din spiritualitatea transilvăneană urma clasicul drum: **dispută, dietă, sinod** unde deciziile erau subsumate scopului menținerii tranșibilității și păcii sociale. Din acest punct de vedere, ceea ce se poate spune despre perioada Reformei este faptul că nici pe departe reforma nu a adus pace socio-politică de necontestat, ci a provocat frică-neliniște în segmentele confesionale devenite periferice. Împotriva sau pentru respectarea toleranței religioase s-au pornit războaie mai mult sau mai puțin victorioase, mascate prin ideea de „*libertate religioasă*”. În Transilvania secolului al XVI-lea ideea de toleranță religioasă devine sinonimă și cu pacificarea religioasă a fracțiunilor nobiliare aflate în vâltoarea schimbărilor convingerii confesionale. Pacificarea nobilimii se realiza, prin acceptarea disidențelor confesionale în vederea integrării constituționale a diferențelor apărute și atenuarea politică a conflictului apărut. Din această cauză, toleranța nu viza doar acceptarea sau reacceptarea catolicismului aflat în momentul erodării confesionale maxime, ci o pacificare internă – între și dintre fracțiunile protestante aflate într-o dinamică amețitoare a evoluției lor. Catolicismul devenea o problematică secundară a dezbaterii, un factor din umbră și tot mai îndepărtat de interesul nobilimii. În această dispută, Habsburgii se implicau cu precauție, dar remarcând cu abilitate schimbările confesionale

20 Szekfű Gyula, *Magyar történet. A tizenhetedik század*, Budapest, f.a., p. 266-267.

survenite. Practic dizolvarea proprietăților catolice, reorganizarea teritorială a episcopatelor, disputele din jurul ordinilor călugărești și a scaunului episcopal catolic vacant au fost acelea, care animau secvențial implicarea habsburgică în disputele reformei transilvănene. Această implicare era menită să protejeze romano-catolicismul, posibil aliat în scopurile politice urmărite de Habsburgi. Odată cu 1556 capacitatea de manevră a Habsburgilor, dar și a Bisericii romano-catolice a fost compromisă, de secularizarea veniturilor catolice și de instaurarea Principatului Autonom al Transilvaniei. Debarasarea radicală și din punct de vedere economic de problematica veniturilor romano-catolicismului a avantajat protestantismul, care și-a construit singur modele constituționale, prin care să garanteze non-beligeranța confesiunilor existente în Principat la acel moment. Eliberarea însă de sub tutela Habsburgică și cea romano-catolică a dus la tulburări, excесе de zel privind simplificarea spațiului liturgic, prin eliminarea altarelor și urmată de cea a clerului catolic din Alba Iulia cât și din Cluj. Momentul succesului deplin al politicii nobiliare devenită protestantă, reprezenta și perioada în care intoleranța față de romano-catolicism a atins culmi paroxistice. Desigur sentimentele anticatolice au fost dedublate de un puternic sentiment antihabsburgic. În a doua parte a secolului al XVII-lea, dar cu precădere pentru prima parte a secolului al XVIII-lea toleranța religioasă și-a modificat interpretarea confesională. Dacă în prealabil concurența identităților protestante a fost moderată de ideea toleranței confesionale, apariția primelor semne ale erodării protestantismului și a revigorarea catolicismului de tip tridentin, comprehensiunea ideii de toleranță religioasă devine similară cu cea pentru lupta libertății religioase. Victoria contrareformei în regiunile aflate sub tutela Imperiului Habsburgic izolează politic și confesional Principatul Transilvaniei. Libertatea religioasă devine astfel, laitmotivul păstrării nealterate a sistemului constituțional și confesional promovat de Principat. Aflat deschis, sau în surdină, în conflicte de interese cu puterea Habsburgică în expansiune, și contareforma promovată de aceasta, exprimându-se în tensiunea provocată de conflictul lumii creștine și a cea musulmană, definindu-se ca o țară protestantă, ideea salvărdării libertății religioase a fost folosită în vederea conservării situației confesionale statuate de Dietă. Mai apoi libertatea religioasă s-a dezvoltat către dorința conviețuirii fracțiunilor protestante cu romano-catolicismul,

dizolvându-se în dorința ideii de *irenicism* și *mutua tolerantia*. Secolul al XVII-lea din punct de vedere al raportului toleranță religioasă-libertate religioasă, dincolo de rațiunea de stat a păstrării echilibrului confesional codificat în Dietă, a propus europeanizarea problemei confesionale. Transilvania în ideea păstrării identității de stat, apare în politica europeană, ca o mică putere protestantă regională. Toleranța religioasă s-a subsumat unui bun câștigat și demn de apărat, sub stindardul luptei pentru păstrarea libertății confesionale deja câștigate, însă periclitată de Habsburgi și contrareformă. Războaiele purtate de Principatul Transilvaniei în afara propriului teritoriu aproape în fiecare caz, susțin și cauza libertății confesionale – chiar prin oferirea unui model, desigur imperfect, dar aproape singular. Părerea potrivit căreia Principatul ocupa un rol prea mare în politica europeană față de puterea sa reală²¹, poate fi prea minimală, fără a înțelege rolul geopolitic pe care Principatul l-a ocupat în Europa secolului al XVI-lea și al XVII-lea, când falia dintre creștinism și musulmani s-a întâlnit chiar în această parte a Europei. Astfel diplomația Principatului încerca chiar și „exportarea” în tratatele internaționale de pace a unor precederi codificate în jurisdicția proprie și asimilabile ca idei ale toleranței religioase. Aceasta într-o Europă profund timorată de tulburările și neliniștea confesională care a înconjurat-o.

Intoleranța și măsurile catolice au generat și excese din partea protestantă, care în dorința punerii în practică a noilor percepțe teologice s-a debarasat radical de ceea ce îi stătea în cale, din lumea considerată veche și desuetă a catolicismului. Preoții, călugării, mirenii și nobilii, care urmau luteranismul, mai apoi calvinismul, unitarianismul și în final sabatarianismul și-au remodelat reprezentarea spațiului liturgic și teologic, fapt care a avut efecte socio-politice de durată în viața Transilvaniei. Alungarea repetată a iezuiților din Principat și lipsa de fermitate a principilor catolici (Ștefan Báthori, Sigismund Báthory) în promovarea Contrareformei poate fi pusă pe seama delimitărilor efectuate de Dietă în problema religioasă. Identitatea statului și definiția constituțională era favorabilă diversității religioase și nu a exclusivismului confesional, chiar dacă absolutismul princiar viciază această construcție.

21 Vezi părerea lui D. Molnár István despre subaprecierea rolului Transilvaniei în volumul lui Jean Bérenger: *Tolerancja religijna w Europie w czasach nowożytnych (XV–XVIII wiek)* (*Toleranța în Europa modernă a secolelor, XV–XVIII.*). Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, 2002., 238. p. și Cf. *Tolérance ou paix de religion en Europe centrale, 1415–1792*, Paris, 1999.

Evoluția ideii de toleranță este legată și de faptul că maghiarii, aflați deja în tabăra protestantă s-au simțit extrem de înșelați pentru că nu se puteau identifica religios cu islamul aflat în expansiune, pe de altă parte nu au fost protejați nici de promisiunile Vestului creștin²². Era necesară o adaptare confesională la realitățile geo-politice ale momentului. Această corelare a interesului de stat cu viața religioasă a dus la realizarea modelelor de toleranță religioasă, specifice Transilvaniei. Odată cu nașterea Principatului Transilvănean, evoluția acesteia a fost legată de procesul de Reformă din regiune. Importanța principelui a devenit de neocolit în geneza noilor instituții ecleziastice și în modelarea noii nobilimi înzestrate cu sesii din confiscarea bunurilor catolice. În evoluția protestantismului însăși puterea musulmană a avut un rol de jucat, din moment ce ordinatorului politic principal îi ocupase locul. Însuși situația geografică, etnică și confesională a Principatului a fost una specială. Aflată într-o situație geografică specifică, convergențele etnice și multitudinea de raportări confesionale izvorâte și din stratificarea confesionalismului protestant au dus la necesitatea formulărilor unor principii general valabile, prin care coexistența, dezvoltarea și stabilitatea acestora pe cât posibil să fie asigurată. Toleranța religioasă, însă dincolo de excesele generalizatoare ale confesionalului și politicului a rămas o realizare emblematică a Principatului transilvănean, dincolo de neajunsurile care i se pot imputa. Aceasta s-a dezvoltat specific, în limitele ei cunoscute, afirmând un principiu exprimat palid în Europa secolului al XVI-lea, cel al acceptării diversității confesionale și al non agresivității. Departe încă de comprehensiunea iluministă a ideii de toleranță, în Transilvania, s-a realizat o toleranță religioasă specifică izvorâtă din multitudinea de raportări confesionale și politice într-o regiune considerată periferică a Europei și datorită convergențelor și divergențelor cu lumea musulmană. Pentru cunoașterea etapelor și metodelor dezvoltării acestui tip precoce de toleranță religioasă încercăm o prezentare cât mai veridică a evoluției acesteia.

Pe parcursul evoluției Reformei, intoleranța și toleranța s-au susținut ori s-au combătut reciproc. În 1517 neliniștea a cuprins și Transilvania: *„Niciodată nu a existat o țară sau un popor, între fiii căreia, dintr-o cauză sau alta, nu s-ar fi produs conflicte [...] Aceste conflicte au dus la*

22 Tonhaizer Tibor, „Bocskaý és a vallásszabadság” în *„Nincsen nekönk több hazánk ennél...” Tanulmányok a Bocskaý-felkelés történetéhez*, Budapest 2004, p. 149.

formarea unor diferite partide, membrii cărora au format secte. Grecii îi numeau pe aceștia schismatici (eretici) [...] Secta a câștigat audiență, și s-a propagat. S-a numit Evanghelică, pentru că membrii acesteia nicio altă lege nu o consideră demnă de urmat, numai aceea care a fost dată apostolilor de Hristos. În acest an și-au lăsat prima memorie istorică, prin faptul că susțineau: de la stricăciunea conducătorilor Bisericii însuși Hristos îi va îndepărta, și separat de aceștia îi va reunii. Din aceasta s-a născut o mare polemică și a dus la mari transformări în Biserică”²³. Imre Vegedi, protopop romano-catolic din Turda, fost membru în Capitlul din Alba Iulia a fost singurul care, dezorientat de evoluția confesională a Transilvaniei, a pus întrebarea: oare nu se depășesc hotarele dreptului prin aceste schimbări?²⁴ Întrebare firească, dacă luăm în considerare faptul că toleranța religioasă și nevoia de stabilitate au fost cele care au influențat flexibilitatea și limitele dreptului statuat de Vegedi. Neliniștea – emoția și intoleranța confesională – se aflau chiar în conținutul acesteia, Transilvania devenind în scurt timp un adevărat câmp de luptă al ideilor teologice. Exprimate de preotul sas Damassus Dürr (1535-1585), vorbea despre dezordine teologică și nevoie de compromis: „În biserică sunt multe inadvertențe între preoți. Primul nu vrea să știe despre cele trei persoane ale Sfintei Treimi, al doilea neagă Sfântul Duh și face din Fiul lui Dumnezeu un muritor de rând, al treilea nu recunoaște botezul copiilor, al patrulea greșește în explicarea Sfintei Cuminecături, al cincilea este consternat de grija eternă a Domnului față de oameni”²⁵.

Noile forme de pietate prezente în curtea regală maghiară și criza încă incipientă, dar în evoluție a catolicismului și-a dezvoltat primele reflexe de autoconservare. Conflictul dintre sistemul vechi și cel nou a dus la rupturi iremediabile și implicit la manifestări faptice și verbale ale intoleranței. În acest caz au interferat două modele: cel al intoleranței față de vechea religie, și intoleranța catolicismului față de noile modele de pietate. Reacția de autoconservare a romano-catolicismului a impus măsuri punitive. Modelele și metodele de anihilare a protestantismului, considerat „erezii” s-au pus în mișcare greoi, îndeosebi din cauza nobilimii, devenită în parte discipolul sau simpatizantul noii spiritualități.

23 Somogyi Ambrus, *História Magyar és Erdélyország dolgairól*, Gödöllő, ed. Attraktor, 2007, p. 8-9.

24 Pokoly József, op. cit., vol. I., p. 45.

25 Pukánszky Béla, *Erdélyi százszok és magyarok*, ed. Attraktor, Gödöllő, 2003, p. 27.

Rigiditatea medievală a prescripțiilor antiprotestante au produs primele victime, dar în același timp au motivat propagarea și generalizarea Reformei. Rapacitatea cu care politica europeană a vremii cerea Curții regale din Buda legi punitive, intolerante și nimicitoare față de „erezia” luterană, semnala dimensiunile crizei provocate de Reformă în centrul continentului²⁶. Regalitatea s-a manifestat intolerant față de manifestările noii confesiuni. Legea de pedepsire a „ereticeilor” protestanți din 1523, dovedea incapacitate de acțiune și intoleranță față de alteritatea luterană. Impasul creat de conflictul dintre Papalitate și Reforma germană a avut un dublu efect: unul de condamnare a Reformei în statele rămase fidele credinței catolice, o condamnare bisericească oficială, rostită și în Ungaria de mai toate centrele episcopale²⁷, urmată însă de o tacită și rapidă propagare a noilor învățături în mediul orașelor cu populație germană din Ungaria Superioară²⁸ și din Transilvania²⁹, celălalt efect fiind bineînțeles reflectarea acestui fapt în activitatea Dietei, care transpunea în legislația țării cerințele contrareformatoare³⁰. Aplicarea intoleranței în mediul transilvan a fost însă îngreunată și datorită orașelor săsești ajunse sub influența Wittenbergului. Așa cum reieșea dintr-un ordin a regelui Ludovic al II-lea, din 9 martie 1524, în Sibiu scrierile luterane au fost prezente aproape în fiecare locuință – din moment ce ele trebuiau adunate umblând din casă în casă, și arse³¹. Manifestarea intoleranței însă, pe lângă faptul că semnala dimensiunile propagării reformei în mediul Transilvănean, arăta

26 Vezi „Propagarea luteranismului” în *Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója*, Budapest, 2004, p.304-306.

27 Dieta de la Buda din 1523, în articolul 54, îi numește pe protestanți „eretici notorii, dușmanii Sfintei Fecioare”; Dieta din 1525 de la Rákos, în art. 4, permitea arderea protestanților („lutherani comburantur”), iar după două luni Dieta din Hatvan și-a dat acordul pentru confiscarea averilor lor. Cel mai zelos dintre cei care aplicau aceste prevederi era István Werbőczy, autorul *Tripartitumului*. Apud Révész I., *op. cit.*, p. 49-52. Decretul regal de anihilare a Reformei, dat de Ludovic al II-lea în 1523 „*officii nostri intersit fidem et Religionem nostram christianam ne ab hereticis excommunicatis eadem invadatur et contaminetur, ubique in hoc Regno nostro et partibus eidem subjectis illibatam conservare [...] quatenus flatim praesentimus tam in civitate nostra Cibienisi, quam in aliis locis vobis subditis assertiones, figmenta et libellos prefati Marthini Lutheri, tanquam excommunicatos vicatim et per singulas domos requiri, inventosque publice comburi et deinde publicare palam facere debeatis*” (apud F. A. Lampe, *op. cit.*, p. 59; pentru apostazia din Ungaria de Sus p. 60-64).

28 *Reformation. Katholische Reform und Gegenreformation*, p. 337.

29 Zoványi I, p. 42, 144-146; F. A. Lampe, *op. cit.*, p. 89-92; Juhász I., *op. cit.*, p. 5-15.

30 Ordin dat de regele Ioan Zápolya în 25 ianuarie 1527 sibienilor, privind interzicerea luteranismului (apud Zoványi I, p. 69).

31 Pokoly József, *op.cit.*, vol. I., p. 32.

și faptul că înainte de Mohács (1526) catolicismul mai avea la dispoziție metode, energii și pârgii de suprimare a noilor învățături³². Ca urmare, premergător momentului bătăliei de la Mohács, succesele catolicismului în anihilarea protestantismului erau cuantificabile, dar după aceasta, intoleranța și zelul catolic au rămas fără aplicabilitate. Între 1527-1540 antiluteranismul regelui Ioan I a fost stăvilat de reușitele Reformei, atât în orașele dezvoltate ale Regatului Ungar, cât și în rândurile nobilimii. Catolicismul și-a pierdut aliații rând pe rând în Principat, așteptările privind o rezolvare europeană a conflictelor inter religioase a eșuat³³. Regele fiind renegat de Curia papală și de papa Clement al VII-lea, în Pacea de la Barcelona (iunie, 1529), chiar dacă a rămas fidel romano-catolicismului, neîncrederea sa în instituțiile papalității a devenit evidentă. Toleranța regelui față de evoluția Reformei poate fi pusă și pe seama acestei neîncrederi, chiar dacă din când în când și-a arătat suportul față de romano-catolicism, prin trimiterea în detenție a unor reformatori, ca de ex. Mátyás Bíró Dévai, fără însă a arăta fermitate față de reprimarea noii confesiuni. Metoda capabilă să canalizeze și să amorseze intoleranța confesională a fost abil sesizată de rege, care prin *Disputa de la Sighișoara* din 1538, care a dat speranțe atât partidei catolice reprezentate de episcopii Statileo, Martinuzzi și Frangepán cât și protestanților luterani victorioși în dispută. Aceștia credeau că regele se va alătura nominal noii confesiuni, din moment ce susținătorii săi politici au devenit în mare parte protestanți. Membrii catolici marcanți ai amintitei dispute teologice de la Sighișoara (1538), Adorján Wolphard, Márton Sánta Kálmáncsehi, mai apoi au devenit cei mai fervenți susținători ai protestantismului transilvănean³⁴. Capitlul din Alba Iulia devenea creuzetul prin care lumea catolică din capitala Principatului s-a reorientat confesional. După moartea lui György Fráter Martinuzzi și întoarcerea lui János Szapolyai în Transilvania, între 1551-1556 mănăstirile franciscane din Transilvania și Partium

32 La 25 ianuarie 1527 Ioan Szapolyai noul rege al Ungariei, a trimis un nou ordin de stăvilire a ereziei luterane, care însă în condițiile politice de atunci a rămas fără ecou. Vezi în *Ibidem*, p. 33.

33 „Regele Carol [...] a încercat în multe feluri aplanarea conflictelor religioase în Augsburg și dorea asigurarea din nou a liniștii, dar nu a reușit pacificarea părerilor opuse, negăsind soluții care să aplaneze conflictele.” Vezi în Somogyi Ambrus, *op. cit.*, p. 39.

34 Dintre promotorii reformei timpurii în Ungaria și transilvania 17 persoane au provenit din rândul franciscanilor. Vezi Őze Sándor, *A ferencesek és a reformáció .....*, p. 169-172.

au fost desființate³⁵. Aceasta pentru că membrii importanți ai ordinului au devenit aderenți ai noii teologii, și în general mănăstirile s-au depopulat. Intoleranța noii confesiuni față de reminiscentele romano-catolice a contribuit de asemenea la desființarea mănăstirilor franciscane.

Coabitarea catolico – luterană a generat pe lângă acuta necesitate de renovare a catolicismului șubrezit de evenimentele Reformei Germane, dincolo de efectele punitive sugerate de Ioan Szapolyai/Zápolya și necesitatea construirii unui nou model de conviețuire. Acest model eminamente politic, nu dorea amplificarea tensiunilor confesionale deja existente și la nivelul superior al conducerii Principatului. 1541 devine simbolic, datorită nașterii Principatului Transilvănean autonom³⁶, în al doilea rând reprezentând anul în care luteranismul, prin filiera sa wittenbergiană și personalități ca: István Kis Szegedi, András Batizi, Mátyás Bíró Dévai a cuantificat succese remarcabile. Acestea însemnau instantaneu erodarea poziției romano-catolice în Principat și necesitatea re poziționării, de fapt cea a găsirii unui *modus vivendi* între catolicismul în derivă și protestantismul triumfant. Caz eclatant este cel a lui Dévai, care fiind închis pentru erezie luterană din porunca regelui Ioan Szapolyai, după ce l-a convertit pe colegul său de celulă, nu a mai fost trimis pe rug: „*în ciuda confesiunii libere a amândurora*” ci au fost lăsați liberi³⁷. Triumful protestantismului însă nu însemna instantaneu instaurarea unui model impecabil de libertate religioasă și toleranță reciprocă. Aceasta nu s-a suprapus întocmai Reformei, chiar dacă aceasta a promovat o atitudine relativ conciliantă față de alteritatea confesională. Aflată sub presiunea reformei catolicismul continental aflat în derivă, odată cu sinodul de la Trento (1546-1563) și-a reorganizat pozițiile, începând Contrareforma în această parte a Europei. Consecință a pașilor făcuți de Reforma și Contrareforma romano-catolică, Ferdinand I. de Habsburg, până atunci rege relativ tolerant față de protestantismul din Ungaria și Transilvania, s-a angajat cu toate puterile sale în restaurarea catolicismului și în această parte a Europei³⁸. Intoleranța sa religioasă a

35 Öze Sándor, *A ferencesek ...*, p. 164.

36 Perjés Géza, "Szulejmán koncepciója és Erdély", în *Tanulmányok Erdély történetéről*, Debrecen 1988, p. 84-91.

37 Skaricza Máté, *Szegedi István élete* în Magyarországi humanisták, Budapest, p. 1179.

38 Kónya Péter, "A Bocskai-felkelés és az Evangélikus Egyház a királyi Magyarországon" în „*Nincsen nekünk több hazánk ennél...*” *Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez*, Budapest 2004, p. 155.

avut repercusiuni asupra definirii personalității politice distincte a Principatului Autonom al Transilvaniei.

Influențată de politica europeană, de schimbările confesionale și nevoia de stabilitate politică, toleranța religioasă transilvăneană poate fi definită și ca un pact de neagresiune a confesiunilor existente în Principat, necesar pentru a păstra „*libertățile interioare și exterioare*”³⁹ religioase garantate de legislația țării. Prin politica toleranței s-a dorit realizarea unui context prin care politica ecleziastică habsburgică nu putea avea acces neîngrădit în viața Principatului. Declinul mai apoi transformarea catolicismului și reaşezarea denominațiilor protestante, precum și codificarea libertăților religioase însemna instrumentul limitativ prin care spiritualitatea tridentină se putea aplica doar în surdină, sub pretextul debarasării de suzeranitatea otomană. Deformarea conceptului toleranței este vizibil mai ales în momentele în care una din confesiuni ajungând din punct de vedere demografic, ori socio-politic în majoritate dominantă, discursul teologic al acesteia invoca dreptul exclusivismului confesional în detrimentul celuilalt⁴⁰. Manifestările incompatibilităților confesionale însă și-a mutat centrul de greutate în disputele, interminabile din interiorul protestantismului prin cele două teme teologice majore puse în dezbatere: **problema cuminecturii** și cea a **Sfintei Treimi**. Dezbaterea ideilor teologice din această perspectivă poate fi considerată ca un semn al toleranței, din moment ce argumentele și contraargumentele unei dispute, chiar dacă iscau intoleranță verbală, au avut menirea de a sublima energiile intoleranței fizice, înlocuindu-le cu confruntarea intelectuală. Intoleranța față de reprezentarea liturgică s-a lărgit într-o dispută teologică. Conflictul privind diferența dogmatică, cea referitoare la amenajarea spațiului liturgic și cea a limbii folosite în cult i-a determinat pe sași să ia atitudine în sinodul de la Mediaș⁴¹ din august 1559⁴².

Astfel încercarea de a realiza împăcarea fracțiunilor protestante a eșuat. Calvinismul și-a realizat primele succese oficiale în Transilvania

39 Bod Péter, *A románok történelme*, ms, p. 2.

40 Pokoly József, *Az Erdélyi Református Egyház története*, I. 1556-1604, Budapest, 1904, p. 3.

41 Ținut din ordinul reginei Izabela (Botta István, *Mélius Péter ifjúsága*, Budapest, 1978, p.166). Pentru motivații și desfășurare vezi Friedrich Adolf Lampe, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transsylvania*, Traiecti ad Rhenum, 1728, p. 118.

42 Révész I., *op. cit.*, p. 113.

doar începând cu 1561⁴³. Intoleranța și diferența dintre opțiunea sașilor și maghiarilor au devenit evidente și necesitau mediere. Dieta întrunită la Sighișoara în ianuarie 1564, într-o ultimă încercare de împăcare, i-a convocat pe sași și pe maghiari la un sinod comun la Aiud⁴⁴, având însă convingerea că acest sinod va conduce la o ruptură definitivă⁴⁵. Sinodul protestant de la Aiud din 1564 a decis despărțirea definitivă a confesiunilor protestante, prin aceasta trasând drumul istoric confesiunilor luterane, reformate și unitariene. Protestantismul luteran și calvin a decis să ducă o existență paralelă atât din punct de vedere confesional cât și etnic. În această tranziție putem vorbi de intoleranța discursului teologic, care în argumentele sale demonstrative s-a folosit și de limbaj, chiar dacă nu trivial – depărtat de umilința și evlavie creștină invocată. Radicalitatea și intoleranța discursului s-a adâncit atunci când antitrinitarianismul a transformat dezbateră din cadrul protestantismului într-un adevărat tribunal transilvănean, unde argumentele teologice reprezentau o perdea e fum, nu prea densă pentru anihilarea intoleranței confesionale.

Tensiunea confesională și intoleranța verbală s-a mutat în cadrul calvinismului din Transilvania și Bihor, care s-a confruntat cu apariția ideilor antitrinitare. În contradicție cu învățătura dogmatică nou profesată (luteranism, calvinism, unitarianism) structura administrativă a zonelor cucerite de Reformă, în prima parte a evoluției acesteia a rămas eminentamente una catolică⁴⁶. Ocolirea unor confruntări directe, semnala și o puternică emoție cu care ardelenii așteptau rezolvarea problemelor cauzate de noua schismă, de la puterea politică⁴⁷. Intoleranța și concurența

43 Informația aparține lui Haner apud Kénosi Tőzsér János- Uzoni Fosztó István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története I*, Kolozsvár, 2005, p. 236.

44 „În anul 1564, după săptămâna Paștilor, popii au pus conciliu la Aiud, despre Cina lui Hristos, fiindcă popii sașilor aceasta au spus: că trupul lui Hristos prin Cuvântul lui Dumnezeu se schimbă în pâine, deci pâinea devine trupul lui Hristos prin Cuvânt, și în gura omului se dă trupul lui Hristos. Popii maghiari spun în schimb următoarele: că nu se schimbă în trupul lui Hristos acea pâine și că în gura omului nu se dă trupul lui Hristos, dar se dă pentru amintirea morții lui Hristos această pâine și că trupul lui este mâncat cu gura sufltească de dreptul credincios, nu cu dințele trupului este mestecat... Aceasta nu s-a putut îndrepta, pentru că popii sașilor nu au lăsat din al lor.” (Borsos Sebestyén és Nagy Szabó Ferenc krónikája, capitolul János Zsigmondról és az erdélyi reformációról, în *Erdély öröksége, Erdélyi emlékirók Erdélyről*, vol. I, Budapest, 1942, p. 118-119).

45 Era deja pregătită scrisoarea lui Ioan Sigismund care prevedea exact ceea ce trebuia făcut în cazul în care nu s-ar fi ajuns la o înțelegere. Despre sinod vezi F. A. Lampe, *op. cit.*, p. 122-124.

46 Juhász István, *A Székelyföldi Református Egyházmegyék*, Kolozsvár, 1947, p. 15-58.

47 Somogyi Ambrus, *História Magyar és Erdélyország dolgairól*, ed. Attraktor, Gödöllő, p. 8.

confesională s-a cerut a fi combătută de un for ierarhic superior. Acest ordonator s-a dovedit a fi Dieta și Principele, care au început să joace rolul mediatorului în disputele confesionale. Doar blocajele politice în fața tăvălugului schimbării permanente a învățăturilor teologice au reușit sau, mai precis, au încercat o stabilizare și o normalizare a situației.

Putem spune deci, că raporturile interne ale protestantismului pot fi considerate extrem de problematice până la conturarea identităților distincte. Luteranii și calvinii i-au detestat și suprimat pe unitarieni și anabapțiști, dar nici unii față de ceilalți nu s-au arătat mai toleranți⁴⁸. Este adevărat însă că această afirmație este valabilă pentru Ungaria Superioară și cea aflată sub dominația turcească, mai puțin pentru Principatul Transilvaniei. Aici Principatul, chiar dacă în unele aspecte ale relațiilor interprotestante, intoleranța a jucat un rol demn de menționat, soluțiile găsite de Dietă și Principe au detensionat discursul politic și teologic. Conflictul și intoleranța născută din interminabilele dispute teologice urmau să fie rezolvate prin hotărâri sinodale și dietale.

Această dezbinare a protestantismului a contribuit la succesele catolicismului de tip tridentin. Reușitele catolicismului sunt legate de Rudolf de Habsburg (1572-1608), care și-a impus pe lângă absolutism și intoleranța confesională de sorginte spaniolă. În 1572, momentul alegerii sale ca rege ungar, jurământul său trasa simptomatic relația regelui cu protestantismul. S-a anunțat că depunerea jurământului se poate face doar invocând Maria și sfinții catolici, iar arienii, discipolii lui Zwingli, sacramentarii trebuiau arși pe rug⁴⁹. În contradicție cu intoleranța practică de habsburgi, deciziile privind toleranța religioasă și libertatea de conștiință consfințită de Dieta de la Turda din 1568 însemnau deopotrivă instrumentele realizării unui stat autonom consolidat, dar și momentul în care confesiunile protestante în succesiunea lor: la început cea unitariană, mai apoi cea elvetică – calvină și-au creat premisele de a deveni religii de stat.

Potrivit viziunii generale, conceptul toleranței religioase a fost influențat și viciat de aplicarea formulei: *cuius regio, eius religio*. Dacă pentru Europa de Vest convertirile în masă s-au raliat în genere opțiunilor

48 Kónya Péter, "A Bocskai-felkelés és az Evangélikus Egyház a királyi Magyarországon" în „Nincsen nekünk több hazánk ennél...” *Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez*, Budapest 2004, p. 156.

49 Kónya Péter, *A Bocskai-felkelés ...*, p. 155-157.

religioase nobiliare, în Transilvania alegerea confesiunii putea să difere atât între nobil și iobagii săi, cât și între diferite regiuni sau orașe⁵⁰. Plecând de la conceptul european enunțat, conflictul și discuția despre toleranță putea fi unul internobiliar, iar mai apoi unul dintre iobăgime-nobilime sau oraș-nobilime, așa cum aceasta se prezenta în majoritatea regiunilor unde Reforma s-a instalat. Reforma din Transilvania, a concurat însă la apariția unor confesiuni protestante diverse, și intoleranța-toleranța religioasă ce le-a urmat, a dus la aplicarea unor concepte specifice de rezolvare a diferendelor: *pars maior*, *pars minor*⁵¹ și *ideea de libertate confesională*. Prin acestea formula europeană consacrată promovării Reformei a suferit modificări considerabile. Putem afirma că Transilvania reprezintă o excepție de la formula europeană consacrată de *cuius regio, eius religio*, care viza propagarea nobiliară a reformei. Mărturie sunt și multitudinea de biserici transilvănene cu turn atât din mediul urban, cât și rural aparținând diverselor confesiuni.

Protestantismul a avut reacții diferite față de ideea de toleranță. Protestantismul vechi, reprezentat în secolul al XVI-lea de Martin Luther și Jean Calvin a fost consecvent valorilor sale moștenite din evul mediu și asimilate viziunii baroce timpurii. Din prisma acestui tip de protestantism, doar singur el putea avea o justificare providențială, și ca urmare a devenit intolerantă față de orice alt tip de pietate⁵². Ea însăși dorea dominația sa asupra celorlalte confesiuni și consecventă acestei idei a decretat îndepărtarea parțială a clerului catolic din Principat⁵³. Anticaticismul său s-a bazat pe învățătura Sfintei Scripturi, capabilă să-i asigure primordialitatea mult peste reușitele restauratoare ale mecanismului ierarhic romano-catolic. Intoleranța ei prin care a suprimat orice radicalism protestant, nu se deosebea de intoleranța confesională medievală. Suprimarea posibilității realizării personalităților marcante, care stăteau în fruntea unui puternic curent de opinie, a fost consecința

50 Őze Sándor, "A ferencesek és a reformáció kapcsolata a XVI. századi Magyarországon" în *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák, vol. I, Budapest, 2005, p. 157.

51 Confesiunea mai numeroasă (*pars maior*) deținea biserica medievală ajutând membrii celeilalte confesiuni să își construiască o biserică nouă. *Pars minor*, adică partea minoritară a fost invocată ca un drept fundamental al garantării existenței catolicismului de nobilii secui în secolul al XVII.

52 Mályusz Elemér, *Magyarország története .....*, p. 67.

53 Clerul catolic putea să rămână doar în Secuime vezi în MCRT, vol. II, p. 302.

amintitei intoleranțe. Manifestarea toleranței confesionale a reprezentat acel zid, pe care s-au frânt încercările lumii catolice reprezentate de iezuiți și franciscani, și în special cele ale puterii habsburgice de a reconverti și de a domina politic Transilvania. Aceste încercări au devenit tot mai insistente după 1608, în paralel cu reușitele remarcabile privind reconvertirea nobilimii protestante din Ungaria Superioară și de Vest⁵⁴. Spiritualitatea misionară iezuită și-a dezvoltat un întreg arsenal al metodelor de reconvertire, ceea ce a dus la multe situații conflictuale și intoleranță confesională din toate părțile implicate în discuție⁵⁵. Acceptarea diversității confesionale reprezenta un paravan perfect pentru toți acei, care vedeau un exemplu în soluțiile oferite de Principatul Autonom cu ajutorul căreia se apărau de asaltul tot mai eficace ale contrareforme și edificării spiritualității post tridentine. În momentul solidificării situației confesionale și identificarea religiei cu etniile transilvănene, toleranța religioasă și-a diversificat conținutul, având și un scop de echilibrare a situației etno-confesionale îndeosebi între sașii luterani și maghiarii în majoritatea lor calvini. Manifestările intoleranței însă izvorau și din acest aspect etno-confesional specific deloc negliabil.

Toleranța religioasă s-a mulat pe ideea noii statalități și pe necesitatea privind păstrarea unui echilibru al confesiunilor protestante. Această „înțelegere sfântă pentru dăinuirea patriei” însă a fost departe de perfecțiune⁵⁶. Luteranismul conservator al orașelor și satelor săsești a promovat o aplecare mai atentă asupra ceea ce se întâmplă în Principatele Germane. Una din preocupările majore ale luteranismului secolului al XVII-lea a fost ca „otrava calvină” să nu pătrundă în orașele lor, așa cum maghiarimii nici permisiunea de a construi biserici reformate sau de a cumpăra locuințe în orașele săsești, nu i-a fost acordată⁵⁷. Închistarea socio-confesională a generat însă susceptibilitatea ordinatorului politic devenit între timp calvin. Calvinismul a devenit dependent de manifestările absolutismului

54 Gudor Botond, "A jezsuita rend missziója Erdélyben, 1601-1606 között, a missziós jelentések alapján" în *Spiritualitate transilvană și istorie europeană*, ed. Iacob Mârza și Ana Dumitran, Alba Iulia, 1999, p. 94-138.

55 Contrareforma și percepțiile sale în Nagy Géza, *A Református Egyház története 1608-1715*, ed. Attraktor, Gödöllő, 2008, p. 8-11.

56 Barcza József, *Peregrináció, vallási türelem* în *Tanulmányok Erdély történetéről*, Debrecen, 1988, 101.

57 Pukánszky Béla, *op.cit.*, p. 41.

princiar și s-a comportat în virtutea deținerii supremației dietale, ca un adevărat zid de susținere al dezbaterii religioase. Reflexele sale îndreptate împotriva unitarienilor și sabatarienilor, semnalau dincolo de toleranța legiferată la dorința și practica a ceea ce cunoaștem astăzi sub denumirea „religie de stat”. Solidaritatea mutuală a protestantismului transilvănean împotriva sabatarienilor s-a păstrat pe toată durata secolului, ca de altfel și accentele antiunitariene promovate în cazul „recuperării” credincioșilor pentru propria lor confesiune. În balanță însă, aceasta fiind meritul principelui Gabriel Bethlen, politica tolerantă, din rațiuni de stat, față de anabapțiștii habani și evreii sefarzi, a fost un exemplu pozitiv pentru intoleranța din surdină a protestantismului majoritar, sau catolicismului post tridentin.

Problema intoleranței față de spațiul liturgic catolic, este semnalat ca fiind cel mai expresiv mod de intoleranță, exprimat prin înlăturarea obiectelor – frescelor și reprezentărilor ce țineau de vechea religie. Dacă luteranii s-au limitat la înlăturarea unor altare laterale și picturi murale, păstrând altarul principal, reformații, dar mai ales unitarienii au renunțat aproape integral la altare și picturi, lăsând bisericile simple și nedecorate – conforme cu propriile necesități liturgice. Amvonul și masa comuniunii a fost cea care a ocupat locul altarului principal semnalând din punct de vedere liturgic ceea ce promovase dogmatic: importanța Cuvântului, amvonul fiind locul dedicat prediciei, și locul central al cuminecăturii, masa comuniunii înlocuind importanța altarului principal. Chiar și orga a dispărut pentru o vreme din bisericile unitariene și reformate, fiind reinstalată la mijlocul secolului al XVIII-lea.

În a doua parte a secolului al XVII-lea conflictele interconfesionale au devenit mult mai frecvente în această parte a Europei. Viața confesională a Principatului s-a arătat și ea nerăbdătoare și intolerantă față de criptocalvinism, sabatarianism sau orice formă de distorsionare confesiunilor oficializate⁵⁸. Romano-catolicismul tridentin practicat de cardinalul Péter Pázmány și-a realizat succese notabile de reconvertire, prin cizelarea și remodelarea spiritului antiprotellant într-o formă acceptabilă subiecților vizați⁵⁹. Contrareforma era infinit mai agresivă în

58 Nagy Géza, *op. cit.*, p. 15.

59 A redactat un document regelui Mathias de Habsburg în care a contrapus cele 21 de motive ale toleranței religioase cu cele 11 motive ale intoleranței, cerând domnitorului aplicarea primelor 21 de principii ale toleranței. Vezi în *Ibidem*, p. 58.

manifestarea sa politică, fapt căruia și Pázmány i-a subscris, după ce a devenit arhiepiscop de Strigoniu la 28 septembrie 1616. Transilvania a încercat rezolvarea diferendelor teologice prin soluții politice specifice și laudabile pentru Europa Reformei și Contrareformei. Politica religioasă a fost influențată îndeosebi de Stări și Dietă.

La începutul Reformei nobilimea nu a acceptat protestantismul în forme încă definite clar confesional, rămânând în continuare practicantă a catolicismului, încercând chiar o împăcare între acesta și Reforma⁶⁰. Această atitudine asemănătoare lui *Janus bifrons*, a fost întreruptă odată cu prezentarea, în 1530, a *Confesiunii Augustane* la Dieta imperială de la Augsburg, și cu precizarea poziției Romei față de Reformă, la Conciliul tridentin (1545-1564)⁶¹. Speranțele de colaborare între cele două confesiuni fiind astfel stopate, au fost deschise premisele unor conflicte atât în cadrul protestantismului cât și al catolicismului. Rolul nobilimii și al Dietei a fost acela, ca prin ajutorul acordat de ordinatorul politic, principele să realizeze pe cât posibil legile acelu *modus vivendi*, necesar dezvoltării socio-politice și economice a Principatului, prin aceasta estompând vulnerabilitatea statului în planul politicii externe. Stabilitatea fiind dată și de reglementările confesionale, statuarea toleranței confesionale a jucat un rol important. Toleranța religioasă a fost decretată de Dietă ori de câte ori religiosul se confrunta cu politicul⁶². Legislația dietală se poate sintetiza în 12 faze de abordare a religiosului: (I.) *Apărarea ordinii vechi*, hotărâtă în 24 aprilie 1545: „[...] după acestea nimeni să nu cuteze a schimba în problema religiei” reluată de Dieta întrunită la Turda în mai 1545: „În privința religiei nimeni să nu înnoiască”⁶³, – conține și interzicerea mutării preoților protestanți, fiind semnalat rolul orașelor în propagarea Reformei, sprijinite și de patronat și dorința stopării acesteia. Prin acestea catolicismul încerca localizarea centrelor de putere ale protestantismului și izolarea acestora, precum și conservarea schimbărilor survenite în speranța restaurării religioase a catolicismului. Din moment ce restricțiile nu au funcționat Dieta a fost nevoită să decidă (II.)

60 Owen Chadwick, *A reformáció*, Budapest, 1998, p. 136-142.

61 *Ibidem*, p. 264-271. A *Trienti zsinat* în Szántó K., *op. cit.*, p. 123-142. Tot despre Conciliul tridentin vezi Augustin Franzen, *Kis egyháztörténet*, Szeged, 1998, p. 314-328.

62 O sinteză a evoluției politicii dietale vezi Kénosi Tözsér János- Uzoni Fosztó István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története I*, Kolozsvár, 2005, p. 233- 235.

63 MCRT, vol. I, p. 218

legiferarea egalității în 1550⁶⁴; Conform acesteia nicio confesiune nu poate leza interesele celeilalte și nu poate folosi forța⁶⁵. Dacă acest lucru totuși se întâmpla, locțiitorul regal (Gheorghe Martinuzzi) avea drept de judecată. Hotărârea a fost repetată după moartea lui Martinuzzi⁶⁶ („*Fiecare să rămână în credința lui, așa cum Dumnezeu i-a dat-o și i-a permis.*”). Dieta astfel reflecta apariția diversității confesionale în parametrii catolici-protestanți și definea raportul dintre confesiune și credință, printr-o frază devenită clasică: „*Credința creștină este una dar, deoarece în ceremonii și administrarea sacramentelor locuitorii țării se deosebesc [...]*”⁶⁷. Echilibristica confesională asigura însă dreptul de implicare catolicismului prin episcopul Martinuzzi, favorabil inamovibilității catolicismului. Dieta însă trebuia să ia notă despre faptul că schimbările religioase implicau și o reevaluare radicală a dogmaticii catolice. Ruptura definitivă de catolicism și clarificarea opțiunilor dintre luterani și calvini, s-a manifestat prin apariția disputei despre speciile cuminecăturii. Dimensiunea sacramentară a Reformei devenea vizibilă și în discursul politic. Sesizată fiind polarizarea dogmatică a Reformei, clarificarea opțiunilor protestante a dus la legalizarea pluralității și libertății confesionale: „*[...] permittentes in negotio fidei eorum arbitrio id fieri quod ipsis liberet, citra tamen injuriam quorumlibet.*”⁶⁸ Ruptura față de catolicism și reorganizarea administrativă a protestantismului implica o clarificare ierarhică a dependenței preoților, și constituirea unei noi ierarhii, capabile să sfințească clerul înnoit. (III.) *Eliberarea preoților luterani de sub oblăduirea episcopului catolic*⁶⁹ se subordona dezideratului mai sus amintit. Date fiind premisele juridice, prin dezintegrarea raporturilor ierarhice premergătoare, criza internă a protestantismului trecea de la nivelul vieții confesionale, către ordinatorul politic. (IV.) *Discutarea problemelor interne ale protestantismului în 1557* reflecta acest fapt⁷⁰. Totuși Catolicii și luteranii s-au împotrivit calvinilor, la *Dieta de la Turda, 27 martie – 3 aprilie 1558*⁷¹. Decretarea

64 MCRT, I, p. 259., Dieta de la Turda, 1550.

65 MCRT, I, p. 539.

66 MCRT, I, p. 382-383.

67 MCRT, I, p. 527.

68 Dieta din 1-10 iunie 1557, Turda, în MCRT, II, p. 78.

69 MCRT, I, p. 540.

70 MCRT, II, p. 82.

71 MCRT, II, p. 93.

primordialității luteranismului și egalitatea acesteia cu catolicismul, au fost exprimate în *Dieta de la Alba Iulia din iunie 1558*, semnala puterea încă existentă a catolicismului, dar și existența unui succes demografic, confesional și politic al luteranismului în fața celorlalte confesiuni din Principat⁷². Codificarea confesiunii luterane nu a însemnat automat conservarea schimbărilor din protestantism, unde reușita calvină din mediul maghiar era tot mai evident. Cerința rezolvării inadvertențelor din cadrul protestantismului prin dispute, în noiembrie 1560, încerca găsirea unei soluții cât mai acceptabile și pașnice pentru aplanarea fenomenului reformat⁷³. Rezolvarea pentru moment a conflictului dintre calvini și luterani la Dieta din 1560 (care propunea o nouă dispută la Mediaș) și la Sighișoara – 1564 (unde se cere un sinod la Aiud pentru clarificări dogmatice dintre calvini și luterani, susținute de noua ierarhie) arăta că pacificarea era imposibilă și evoluția vieții confesionale se îndrepta spre o nouă ruptură, pentru care însă politica nu a fost pregătită⁷⁴. Dorința de rezolvare a problemei prin intervenție princiară în 1564 la Dieta de la Sighișoara, sublinia dorința actorilor politici de stabilizare și detensionare a situației confesionale⁷⁵. Divorțul luteranismului față de calvinism s-a oficializat însă la Sinodul din Aiud din 1564. Acceptarea și legiferarea protestantismului helvetic, pe baza rezultatelor sinodale de la Aiud, în Dieta de la Turda din iunie 1564 arăta faptul că și viața politică lua act de nereușita propriului demers de pacificare, și încerca integrarea noii confesiuni în vederea stabilității vieții de stat⁷⁶. Construirea absolutismului princiar protestant a dus la (V.) *reprimarea catolicismului și promovarea unitarianismului*⁷⁷. Manifestările supremației protestante, destrămarea Capitlului din Alba Iulia și necesitatea blocării Contrareformei a propus lumii politice transilvănene secularizarea locurilor de autentificare din capitluri⁷⁸. Aceasta însemna deposedarea lumii catolice de substra-

72 MCRT, II, p. 98.

73 MCRT, II, p. 187.

74 MCRT, II, p. 187, 227.

75 MCRT, II, p. 227.

76 MCRT, II, p. 231.

77 MCRT, II, p. 302.

78 MCRT, II, p. 302.

tul economic necesar revigorării proprii confesiuni, dar și permisiunea acordată dezvoltării în continuare a protestantismului.

Dezvoltarea ultimei ramuri a protestantismului transilvănean cu puternice accente raționaliste a dus la legiferarea confesiunii unitariene, în ianuarie 1568 la Turda. La această dietă s-a decretat pentru prima dată în Europa, rezolvarea problemelor religioase, prin toleranța. Dieta consfințea: „Predicatorii să propovăduiască Evanghelia pretutindeni, fiecare după credința lui, iar obștea dacă îl vrea bine, dacă nu nimeni să nu îl oblige sau să încerce a-i vătăma pe predicatori. Nimeni să nu fie ocărât pentru religie de nimeni. (...) Nu i se permite nimănui ca pentru învățătură să amenințe pe cineva cu privire la libertate sau funcție, fiindcă Credința este darul lui Dumnezeu, ce vine în urma auzirii, iar auzirea vine prin Cuvântul lui Dumnezeu”⁷⁹. Interzicerea noilor „eretici” care propagau învățătura chiliastico-unitariană, ca de exemplu cea a românului Gheorghe Crăciun, care acționa în jurul Debreținului semnala frica lumii politice față de noi schimbări radicale necontrolabile social. Reflecta totodată și dorința menținerii unui *status quo* al confesiunilor transilvănene⁸⁰. În contrapondere a restricțiilor față de noi schimbări religioase, libertatea predicatorilor și a comunităților, acel *ius reformari* – a fost legiferat în ianuarie 1571 la Târgu-Mureș⁸¹ (VI.) Dorința de conservare a ordinii confesionale a condus la consolidarea ordinii confesionale existente, prin interzicerea inovațiilor religioase⁸², și formarea unei comisii de 2 episcopi pentru verificarea nerespectării ordinului de interzicere a inovațiilor⁸³. Repetarea interzicerii în mai 1573 la Turda⁸⁴ și mai apoi reluarea acesteia de către Ștefan Báthory la Mediaș, în ianuarie 1576, semnala dorința de stabilitate confesională necesară pentru fortificarea calvinismului și revenirea romano catolicismului sub oblăduire princiară romano-catolică. Conferirea unor drepturi jurisdicționale, ca de exemplu dreptul de *visitatio canonica* și verificarea respectării inamovibilității confesionale a fost acordată episcopilor reformați Alesius

79 MCRT, II, p. 343.

80 MCRT, II, p. 368.

81 MCRT, II, p. 368.

82 Turda, mai 1572, MCRT, II, p. 528.

83 Cluj, ianuarie 1573, MCRT, II, p. 534.

84 MCRT, II, p. 540-541.

Dénes și András Tordai⁸⁵. (VII.) *Definirea drepturilor episcopale reformate și unitariene în probleme de visitatio* în octombrie 1577 s-a înscris în necesitatea delimitării teritoriale dintre confesiunile transilvănene⁸⁶. (VIII.) Inevitabil domnia lui Ștefan Báthory a dus la *invitarea iezuiților și dorința consolidarea vechii ordini*, în mai 1581⁸⁷. Clasa politică transilvăneană s-a solidarizat împotriva tentativelor contrareformatoare prin apărarea comună a situației confesionalo-politice anterioare venirii iezuiților⁸⁸. Exprimarea consensului protestant împotriva pericolului iezuit s-a manifestat și în octombrie – decembrie 1588, prin vocile episcopul calvin Máté Toronyi și episcopul unitarian Demeter Hunyadi⁸⁹. (IX.) Moment extrem de important a fost *fixarea de pars maior în cazul determinării religiei dominante a unui oraș sau sat*. Astfel dreptul de religie dominantă devenea părții majoritare din punct de vedere a comunității⁹⁰. Soluția politică oferită s-a arătat extrem de importantă în contextul rezolvării disputelor din jurul proprietății și deținerii unor biserici centrale, foste lăcașuri romano-catolice. Instanța Odorheiului și Șimleului Silvaniei, unde problemele bisericilor păreau dintre cele mai acute, s-a adresat în această problemă Dietei în septembrie 1615⁹¹. (X.) În contextul întăririi absolutismului, *principele era obligat prin condițiile impuse la alegerea sa să păstreze nealterată ordinea religioasă a principatului*⁹². Statuarea condițiilor princiare impuse la alegerea acestora au fost legate de respectarea celor patru religii recepte⁹³ – toate menite să consolideze absolutismul princi-ar dar și să restricționeze abaterile de la principiile confesionale statuate anterior. (XI.) *Apariția calvinismului radical a condus la interzicerea sabbatarianismului*⁹⁴, prin complanția de la Dej, fiind realizată din punct de vedere confesional trecerea în plan secund a unitarianismului sub

85 MCRT, III, p. 108 și p. 122.

86 MCRT, III, p. 108, MCRT, III, p. 122.

87 MCRT, III, p. 157.

88 MCRT, III, p. 203, 213.

89 MCRT, III, p. 235, 238-240, 240-249.

90 Mai 1581, MCRT, III, p. 157.

91 MCRT, VII, p. 286.

92 MCRT, IX., p. 78.

93 MCRT, IX., p. 78-79; MCRT, IX., p. 152; MCRT, VI, p. 89 (Gabriel Báthory); MCRT, VI, p. 89 (Gabriel Bethlen, 1613).

94 MCRT, X., p. 174- 184.

Gheorghe Rákóczi I. (XII.) *Apărarea în fața Contrareforme* reprezenta una din temele prin care Dieta pregătea Principatul în schimbare cu întâlnirea Contrareforme habsburgice⁹⁵.

În viziunea stărilor libertatea religioasă și toleranța celorlalte confesiuni a însemnat acceptarea celei mai numeroase confesiuni la momentul codificării, pentru a beneficia de libertatea conferită de aceasta. Libertățile obținute însă nu dorea să le împartă cu noile confesiuni, ci din contră promova inamovibilitatea și interdicția schimbării, prevăzând chiar pedepse pentru aceea care s-au împotrivit.

Momentul din care dezbaterea din cadrul disputei s-a încheiat, discuția purtată triumfător de partea victorioasă a fost transferată în Dietă. În paralel cu Sinodul din Trident (Trento), în Dieta transilvăneană dezbaterile despre post, mesă, reprezentările sfinților au fost liber exprimate în fața reginei Isabella și a micului principe Ioan Sigismund⁹⁶, chiar dacă interdicția schimbărilor-modificărilor religioase în acea perioadă a Reformei, semnala defensivă catolicismului aflat în derivă. Ținuta Dietei a fost mai degrabă limitativă decât punitivă, așa cum aceasta în alte părți ale Europei s-a întâmplat. Momentele de exces și intoleranță ale Reformei față de vechea ordine confesională, când în 1552 franciscanii și dominicanii au fost alungați din Cluj, au fost la rândul lor condamnate de Dietă, care a cerut reinstalarea acestora în oraș. Conflictul în care Gianbattista Castaldo, generalul lui Ferdinand de Habsburg s-a implicat față de locuitorii Clujului, s-a acutizat, generând convingerea implicării habsburgice în realizarea unui echilibru precar în Cluj. Intoleranța generalului Castaldo față de oraș a produs însă una din primele manifestări ale toleranței confesionale la nivel dietal la Turda în mai 1552 unde s-a afirmat: „*Toți aceea care ajută evanghelicii, nimic să nu întreprindă împotriva catolicilor, iar aceștia la rândul lor să nu distorbe și să nu supere pe cei dintâi, ci fiecare dintre părți să se comporte ci respect și cu blândețe.*”⁹⁷ Importanța Dietei de la Turda din 1557 este exemplificativă din perspectiva precizării toleranței religioase, a ideii de *ius reformandi* și a statuării suveranității statului de a decide în probleme confesionale.

95 MCRT, V., p. 361.

96 Pokoly József, *op. cit.*, vol. I, p. 68.

97 *Ibidem*, p. 77.

Una din elementele singulare din istoria toleranței religioase din Europa a fost conceptul de *pars maior*⁹⁸, prin care interpretarea mult invocatului concept – *cuius regio, eius religio* – a fost modificat. În virtutea acestui concept lăcașul de cult cel mai important din comunitate revenea aceluia, care reprezentau cea mai mare parte a locuitorilor din așezarea vizată. Astfel nu religia nobilimii, ci confesiunea mulțimii a fost cea care decidea deținerea unui lăcaș de cult. Astfel în 1615, de exemplu în Odorhei, vechea biserică revenea catolicilor, iar reformații și-au construit un lăcaș de cult nou⁹⁹. Prin decizia Dietei din Cluj din 27 septembrie – 13 octombrie 1615, patru biserici au fost redatate romano-catolicilor, pentru că: „unde o parte este mai numeroasă, permitem ca aceluia să revină biserica. Astfel la Șimleu și Odorhei, aceluia care sunt mai mulți în acea credință, aceluia să revină bisericilor, dar să nu le ocupe, până când deopotrivă și cheltuieli egale cei aparținând celor două religii nu construiesc împreună auditorii în Odorhei și Șimleu [...] după aceasta să se redea bisericile împreună cu parohiile și quarta să le revină aceluia care reprezintă *pars maior*. Am permis și bisericilor din Teiuș și Cluj Mănăștur, dar numai așa ca cei care sunt de altă credință niciunde să nu fie deranjați de *dominus terrestris*.”¹⁰⁰.

Viața dietei transilvănene a fost strâns legată de activitatea principelui ales și opțiunilor pe care acesta la promova. Din acest punct de vedere este importantă discutarea toleranței și intoleranței princiare.

Toleranța și intoleranța princiară în decursul secolului al XVII-lea a stat sub semnul interesului de stat. Însuși absolutismul princiar a devenit subsumat scopurilor statalității. Exemplu elocvent în acest sens este reprezentat de diplomația transilvăneană a lui Gabriel Bethlen, care în Veneția nu exemplifica necesitatea războaielor prin apărarea libertății constituționale a protestantismului- și implicit a toleranței codificate și pentru catolici – ci vorbeau despre „*ragione di stato*”¹⁰¹. Este subînțeles faptul că rațiunea de stat implica problemele specifice Principatului, deci și cele referitoare la aspectele confesionale.

98 Pentru definirea conceptului și exemplificarea fenomenului de partaj al bunurilor confesionale vezi la Juhász István, *A Székelyföldi Református Egyházmegyék...*, p. 31-47.

99 Sípos Gábor, „Az erdélyi református Egyház Bocskay korában” în „*Nincsen nekünk több hazánk ennél...*” *Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez*, Budapest 2004, p. 169.

100 MCRT, vol. VII, p. 286.

101 Mályusz Elemér, *Magyarország története .....*, p.19.

Amploarea implicării principelui în viața religioasă a Principatului a fost reprezentată de influența pe care acesta o exercita în funcție, față de protejarea propriei confesiuni. În spatele și dinamica acestor schimbări și validări ale toleranței, precum și în rezolvarea diferendelor religioase se afla ordinatorul principal al politicii transilvănene: principele. Este notoriu faptul că religia principelui a contribuit indirect la fortificarea propriei confesiuni în cadrul vieții politice și confesionale a Principatului¹⁰². Chiar dacă urmările politicii confesionale ale principelui au dus la formularea unei superiorități confesionale partidei – grupului fidel acelei confesiuni, dezbateră – conflictul dintre catolicism – protestantism pe de-o parte, pe de altă parte între fracțiunile protestante, au fost fără vărsare de sânge. În apariția unei noi confesiuni protestante principele și mai apoi Dieta vedea în genere o sursă de slăbiciune politică, datorită divizării confesionale a locuitorilor. Principele, susținut de nobilime, provoca rediscutarea situației confesionale ori de câte ori nu se mai regăsea în vechile structuri religioase deja legiferate. Pentru medierea conflictelor la nivelul vieții confesionale a fost desemnat un tribunal, membrii cărora luau decizii în funcție de confesiunea pe care o aveau în cazuri aparținătoare propriei religii¹⁰³. Rolul principelui a fost deci de garant al Constituției transilvane și mediator al conflictelor religioase, potrivit prevederilor conferite de toleranța și libertatea religioasă din Transilvania.

Noul ordonator politic, Principele fiind în general protestant exceptând familia principilor Báthory de Șimleu¹⁰⁴, prima rațiune a legiferării toleranței religioase a fost reprezentată de conservarea identităților protestante particulare, de fapt realizarea unui pact de neagresiune – în urma căreia schimbările vieții religioase transilvănene puteau deveni controlabile. Desigur implicarea ordonatorului politic și a nobilimii care îi asigura acestuia posibilitatea de implicare în politica confesională, a fost determinantă pentru legiferarea priorităților și primordialităților confesionale, dar totodată extrem de importantă în momentul încălcării pactului de neagresiune și dorința de uniformizare confesională. Denumit misionarism, considerat de unii prozelitism uniformizarea confesională aproape întotdeauna presupune un ordonator politic motivat, supus unui

102 Bíró Vencel, *op. cit.*, p. 44.

103 *Ibidem*, p. 79.

104 Ștefan Báthory, Sigismund Báthory, Andrei Báthory

demers uniformizator și o majoritate confesională, care asigura promovarea primordialității propriei confesiuni.

Indiferent de profesiune nobilimea și Dieta transilvăneană păstra cu sfințenie tradiția jurământului princiar față de păstrarea pluralității religioase și respectarea drepturilor și libertăților deja câștigate¹⁰⁵. El a fost acela, care contrasemna deciziile în problema toleranței confesionale, decidea în cazul acceptării unei noi confesiuni protestante și valida desemnarea superintendenților¹⁰⁶. Principele dincolo de subiectivismul politicii sale confesionale devenea garantul toleranței religioase din Principat. Emblematică pentru exemplificarea principelui ca și garant al toleranței confesionale este textul Constituției Transilvănene, *Approbatæ Constitutiones*, care în partea a treia Titlul 1, Despre uniuni, Articolul 1, trimițând către 1613 a codificat acel jurământ, depus în fața Dietei în scopul respectării toleranței religioase. „*Eu T. și T. jur pe Dumnezeu cel viu [...] că mă voi sili din toate puterile mele să fie menținute în această țară cele patru religii recepte și niciodată nu voiesc ca prin opresiunea uneia din ele să promovez religia mea [...] nu voi fi cu împotrivire, cu ură niciunei persoane, pentru credința, religia, ci mă voi strădui ca fiecare să fie menținută în libertate.*”¹⁰⁷. Din această cauză marja de mișcare a principilor în favoarea propriei confesiuni a fost relativ redusă. Reușitele politicii princiare cu privire la viața religioasă totuși a avut succes, când religia principelui coincidea cu apartenența religioasă a marii majorități a nobilimii. În cazul în care principele a fost catolic nobilimea juca rolul unui corp ponderator, de reducere a efectelor politicii princiare. În acest caz politica princiară și-a diversificat metodele și maniera politicii confesionale pe măsura așteptărilor nobilimii, depășind însă restricțiile impuse ori de câte ori reușea. Absolutismul princiar religios însă niciodată nu a surclasat rolul ponderator al Dietei, fapt pentru care Reforma și mai târziu Contrareforma nu

105 Alegerea principelui catolic Ștefan Báthory a fost posibilă numai după ce a depus jurământ că nimeni nu va fi tulburat și persecutat pentru religia sa, având alegere liberă în aceasta. Vezi în Bíró Vencel, *op. cit.*, p. 75. Pentru Gabriel Báthory vezi MCRT, vol. IV, p. 195 și vol. VI, p. 89. Pentru principii protestanți vezi MCRT, vol. VI, p. 358, , vol. VIII, p. 314, vol. IX, p. 152, vol X, p. 323, vol XI, p. 321, vol. 12, p. 94, p. 473 și vol. XIII, p. 79.

106 Bíró Vencel, *op. cit.*, p. 79.

107 Textul jurământului apare în *Constituțiile Aprobate ale Transilvaniei 1653*, ed. Dacia, Cluj Napoca 1997, p. 98, tipologia jurământului fiind regăsită la p. 63, sub titlul *Textul jurământului principelui*, p. 64, condițiile anexate jurământului de Gabriel Bethlen, p. 66 condițiile lui Gheorghe Rákóczi I, p. 69 condițiile lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, și p. 71 condițiile lui Francisc Rákóczy, Cf. cu Barcza József, *op. cit.*, p. 102.

a reușit uniformizarea totală a Principatului din punct de vedere religios. Modelul de toleranță oferit de Dieta transilvăneană a reprezentat un fir roșu în politica princiară, care pe de-o parte limita excesele absolutismului princiar în problematica religioasă, pe de altă parte impunea un demers relativ echidistant față de subiecții religioși. Desigur aceasta a fost viciată de apartenența confesională a principilor. Intervenția habsburgică în rearanjarea situației confesionale s-a lovit de împotrivirea nobilimii protestante. Opțiunile acestei nobilimi au fost cele de păstrarea toleranței religioase în sistemul constituțional al Transilvaniei și implicit libertatea și autonomia confesiunilor conferite de aceasta.

Chiar dacă toleranța religioasă invocată de revolta lui Bocskay din prima parte a secolului al XVII-lea, părea o opțiune singulară și salvatoare pentru nobilimea protestantă, o parte a nobilimii luterane de rang superior a rămas fidelă puterii habsburgice. Pacea din Viena semnată la 23 septembrie 1606, a realizat libertatea și inviolabilitatea tuturor confesiunilor protestante. Persoană considerată providențială în lupta pentru libertatea religioasă a protestantismului, performanța sa a constat în aducerea în planul politicii europene a problemelor libertății și toleranței religioase din Principat. Astfel, politica transilvăneană și-a realizat primul succes notabil în modelarea problemei religioase din Europa Centrală. Atât timp cât Principatul autonom al Transilvaniei și-a păstrat influența politică în regiune sub principatul lui Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczy I, regarantarea libertății religioase conferite de Pacea de la Viena a fost posibilă și în Pacea de la Nikolsburg și Linz¹⁰⁸. Textul înțelegerilor desigur vorbesc de libertate religioasă, însă aceasta însemna implicit și ideea de tolerare reciprocă a confesiunilor: „*Măria sa în hotarele Ungariei nu va tulbura niciodată în religia lor ordinele și nobilimea și nu va permite aceasta nici altora. Tuturor ordinelor se permite folosirea și trăirea cu religia lor, fără lezarea religiei catolice, și așa ca toate bisericile, parohiile, și parohii romano catolicilor să rămână neatinse și libere. Iar acele biserici, care în timpurile acestea tulburi s-au ocupat de ambele părți să revină vechilor proprietari.*”¹⁰⁹ Dincolo de apariția ideii de toleranță și a ideii de libertate religioasă în politica Imperiului Habsburgic reușita incontestabilă a Păcii de la Viena și a tratatelor ce i-a urmat, a fost reprezentată de modificarea

108 Tonhaizer Tibor, "Bocskay és a vallásszabadság" în *Nincsen nekönk több hazánk ennél...* Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez, Budapest 2004, p. 152.

109 Bitskey István, *Hitviták tüzében*, Budapest, 1978, p. 202.

regulii generale europene prin care Reforma și Contrareforma se propaga, cea de *cuius regio, eius religio*. Din momentul Păcii de la Viena iobăgimea nu mai putea fi obligată să urmeze religia nobilimii¹¹⁰. Desigur excepții au fost, așa cum și romano-catolicismul a avut de suferit în urma răscoalei lui Bocskay.

Mai târziu politica tolerantă și rațională dusă de principele reformat Gabriel Bethlen a exemplificat perfecționarea soluțiilor de toleranță religioasă oferite de Dietă. Invitarea meseriașilor habani – anabapțiști la Vințul de Jos, italienilor din Murano în Porumbac, a grecilor în cinci orașe și a evreilor sefarzi în Orașul de Jos, din Alba Iulia, atunci când în Europa mulți din aceștia au fost persecutați, pare un exemplu elocvent în acest sens. Grecii, evreii, anabapțiștii au primit libertatea de a-și folosi confesiunea, dar cu condiția recunoașterii Constituției transilvănene¹¹¹. Chiar dacă aceste colonizări au fost efectuate mai ales din motive economice, acceptarea alterității religioase poate fi considerată ca fiind una exemplară pentru Europa secolului al XVII-lea. Implicarea în războiul de 30 de ani, nu este străin de problematica religioasă exprimată de Péter Alvinczi: în *Querela Hungariae*, „preoții sau ordinele preoțești care se ocupă cu problemele sufletești, în probleme laice și tratate să nu se amestece, să aibă de grijă numai de suflete...”,¹¹². Despărțirea politicii și confesiunii semnala sensul acestei participări, prin care Bethlen spera întărirea protestantismului reflectând una din motivele participării sale în război: implicarea romano-catolicismului și a contrareformei în situația confesională din Ungaria Superioară. Participarea sa la liturgiile catolice, luterane și reformate din Sâmbăta Mare (Nagyszombat, Slovacia), impunerea perceptului de *maior pars* pentru Ungaria Superioară și încercarea de transpunere a deciziilor transilvănene privind egalitatea confesiunilor în Dieta din Banska Bistrica, (Besztercebánya, Slovacia, 1 iunie – 25 august 1620) sunt trei exemple, prin care practica de toleranță religioasă a Principatului s-a dorit a fi implementată și în teritoriile aflate sub influență habsburgică¹¹³. Însuși testamentul lui Gabriel Bethlen sugerează politica sa religioasă: „Dacă între voi o să fiți uniți și îl respectați pe Dumnezeu, având grijă de mica Biserică a lui Dumnezeu, vă iubiți cu o inimă curată,

110 Tonhaizer Tibor, *Bocskay és a vallásszabadság .....*, p. 152.

111 Nagy Géza, *op. cit.*, p. 79.

112 *Ibidem*, p. 84.

113 *Ibidem*, p. 86.

asupra religiei nu vă certați, ci lăsând judecata asupra aceluia mare preot care locuiește în Ceruri și care după merite va plăti, să deveniți preoți, dar nu izbăviți pe nimeni cu forța, să fie libertate după constituția țării, în jurul celor patru religii recepte, după cum fiecare acceptă pe care o dorește.”¹¹⁴.

După 1660 odată nobilimea din Ungaria Superioară fiind în majoritatea ei convertită, nobilimea transilvăneană protestantă a rămas izolată. Contrareforma intolerantă s-a instaurat în viața politică din teritoriile habsburgice. György Berényi unul dintre solii protestanților la Dieta din Bratislava din 1662 susținea: „Maghiarii în privința religiei, persecuție mai mare, niciodată nu au avut.”¹¹⁵. Ecoul acestei neputințe și crize s-a reflectat și în cuvintele lui Wesselényi: „Nu îl mai aveți pe Bocskay, Bethlen a murit, armeele lui Apași sunt adormite, deci nu aveți pe cine vă bizui.”¹¹⁶ Urmarea intoleranței care s-a manifestat în afara Transilvaniei, dar a avut ecouri puternice și în Principat, mai ales când între 1673-1674 la Bratislava un număr mare de preoți și învățători protestanți au fost condamnați și trimiși pe galerele venețiene. Acestea arătau că puterea habsburgică se apropia în ritm alert de momentul alungării turcilor și de Transilvania.

Odată cu instaurarea Habsburgică din Principat (1690) și semnarea primei Diplome leopoldine politica toleranței religioase a luat o altă turnură. Tratatul purtat de contele Nicolae Bethlen în *Ministerialkonferenz* sugerau o acceptare a situației confesionale de fapt din Principat¹¹⁷. Secolul al XVIII-lea însă a diversificat și mai mult viața religioasă a Transilvaniei. Din punctul de vedere al protestantismului transilvănean, toleranța religioasă consfințită de diete și Constituțiile Principatului s-a deformat profund sub apăsarea Contrareforme promovate de absolutismul habsburgic, îndeosebi în perioada domniei lui Carol și Maria Tereza de Habsburg. Noțiunea de toleranță confesională transilvăneană s-a golit și a devenit desuetă, pentru politica religioasă a Imperiului.

114 *Ibidem*, p. 102.

115 Nagy Géza, *op. cit.*, vol. I, p. 445.

116 *Ibidem*, p. 447.

117 Libertatea religioasă a fost promisă prin Tratatul de la Blaj, din 1687 vezi în *Ibidem*, vol. I, p. 523-526.